

ՏԱԹԵՎ ՍՈՂՈՍՈՆՅԱՆ
«Գրիգոր Նարեկացի» համալսարան

ԱՆԵՐԵՎԱԿԱՅԵԼԻ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սփյուռքահայ գրականության և մանավանդ սփյուռքահայ արձակի գերխնդիրը կորսված եզերքի ոգեկոչումն է: Եղեռնը վերապրած տարբեր գրողների կողմից ստեղծված այդ գրականությունն անվանվեց կարոտի գրականություն: Նրանց հիմնական նպատակը կորուսյալ արևմտահայ գյուղի, մարդկանց, նրա բարքերի, կենցաղավարության, բնաշխարհի ոգեկոչումն է, միտում, որը նպատակ ունի սերունդը փրկել ուժացումից, անցյալը վկայակոչել, հային հայ պահել, վերադարձի երազը՝ տեսանելի:

Այս գրականության լավագույն արտահայտություններից մեկը Հակոբ Տեմիրճյանն է, (հետագայում հայերենի լեզների Մնծուրի անունն ընտրեց որպես գրական կեղծանուն): Նա իր բացառիկ տաղանդով ու անդավաճան նվիրվածությամբ դարձավ կարոտի գրականության մեծ երախտավորը, ներկայացուցիչը այն գրականության, որ ստեղծվեց հայության մի ողջ հատվածի ոչնչացումից հետո:

Քսանութամյա Մնծուրին եղեռնի խորշակից հրաշքով փրկվեց: 1914-ի օգոստոսին Պոլիս գնալու պատճառը նշագեղծերի բորբոքումն էր, բայց կար մի ավելի կարևոր առիթ՝ պետք է Արտաշես Հարությունյանին ցույց տար իր ձեռագիր վեպը:

Փրկվեց՝ կորցնելով կնոջն ու երեխաներին, հարազատներին, համագյուղացիներին, մի ամբողջ հեքիաթային եզերք, որը հետո պիտի օր առ օր, դեմք առ դեմք կենդանարար նրա արձակում:

«Մնծուրու հետ վատթարագույնը եղավ,-գրում է Հր. Մաթևոսյանը: Մեռնողները մեռան, ազատվեցին, թերակղզու սահմաններից հեռու՝ ապրողների հոգին ոխից սևացավ-Մնծուրուն վիճակված էր ոչ մեռնողների մեջ լինել, ոչ էլ իրենց երևանյան, փարիզյան, ամերիկյան, արաբական հեռուներից ատամներն անգոր սեղմողների մեջ: Դրա հնարավորությունը Մնծուրին չունեցավ և նույնիսկ ավաղ քաշելու հնարավորություն չունեցավ»¹:

Մնծուրին գիտակցական կյանքի մեծ մասն անցկացրեց Ստամբուլում, զբաղվում էր հացագործությամբ, գրագրությամբ: Ութսունամյակը բոլորեց Պոլսի հայկական եկեղեցում մոմ վաճառելով: Պոլսահայ գրող Ռոբերտ Հատտեճյանը առանձնակի խանդավառությամբ է խոսել Մնծուրու մասին՝ նշելով, որ նա գրական հավաքություններին հյուր չէր լինում, ապրում էր ինքնամոլոփ, ինքնասույզ կյանքով: Երբ խոսում էր ցեղասպանությունից՝ կծկվում էր, շուրթերը դողում էին, կորցնում էր խոսելու կարողությունը: Ապրեց՝ անդավաճան մնալով իր արմատներին, իր Արմտանին, դարձավ ինքնատիպ, ապրող ու ապրեցնող, անընդհատ վերադարձող արվեստագետ:

¹ Մնծուրի Հ., «Երկեր», Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1986, էջ 531:

Իսպանացի հանրահայտ արձակագիր Գարսիա Մարկեսն իր հարցազրույցներից մեկում ընդգծել է, որ յուրաքանչյուր գրող միայն մի գիրք է գրում՝ չնայած այն լույս է տեսնում բազմաթիվ հատորներով և տարբեր անվանումներով: Այս բնորոշումը վերաբերում է Մնծուրուն ևս:

Գրականագետ Գեղամ Սևանը գրել է. «Հակոբ Մնծուրու երկու հարյուր հիսունի սահմաններին հասնող պատմվածքները օղակներ են, ենթագլուխները մի ամբողջական վեպի, որ գտել են իրենց հարազատ «մեծագույն» հեղինակին, որպեսզի այն դառնա ավելին՝ վեպ Արմտանի մասին, կամ ինչպես Շահան Շահնուրն է ենթավերնագրել իր «Նահանջը առանց երգի» երկը՝ «պատկերագարող պատմություն հայոց», այսինքն՝ Մնծուրու պարագայում՝ «պատկերագարող պատմություն արևմտահայ գյուղի, նաև՝ «պատկերագարող պատմություն գյուղացու և գյուղի», որը մեծացնելով ազգայինի սահմանները, այդ «վեպին» տվել է համամարդկային հնչեղություն»²:

Յոթանասուն տարվա ընթացքում Մնծուրին գրել է 225 պատմվածք, 75 ժամանակագրություն, 26 հայրենական գյուղանկար, 12 հեքիաթ, որոնք մի ամբողջական վեպ են՝ ծոնված կորսված հայրենիքին և խելված սերնդին: Իր անձով, իր գրական ժառանգությամբ և ռճական առանձնահատկություններով Մնծուրին յուրահատուկ երևույթ է հայ գրականության մեջ:

Պատմվածքների առաջին ժողովածուն վերնագրել է «Կապույտ լույս» (1958), երկրորդը՝ «Արմտան» (1966), երրորդը՝ «Կռունկ, ուստի՞ կուգաս» (1974), հայրենի եզերքն ու նրա կորուստը խորհրդանշող վերնագրեր: Նրա գրքերի ցանկն ամբողջանում է «Երկրորդ ամուսնություն» (1991) վիպակով, որին հեղինակը մեծ կարևորություն չի տվել և հետմահու տպագրված «Տեղեր, ուր ես եղել եմ» (1983) փոքրիկ գրքով:

Ե՛վ նախաեղեմյան Արմտանը, և՛ պոլսահայ կյանքը նկարագրող պատմվածքներում Մնծուրին դրսևորել է իրապաշտ գրողի նուրբ դիտողականություն, նա տեսել և վերակերպավորել է Պոլսի գաղթօջախի կենսակերպը, քաղաքի բարքերը, նաև՝ գաղթօջախի քայքայումը, սակայն նրա տաղանդն իր բարձրակետին հասավ հատկապես գյուղը պատկերող գործերում:

Նա ինքն իր հայրենի Արմտանն է, նրա պատմվածքները սյուժետային օղակներով լրացնում են իրար՝ ամբողջացնելով, կենդանացնելով մի ողջ երկիր: Գրելով, «դատապարտված լինելով ընթերցող չունենալ», նա ինքն իրեն ապրեցնում է իր հերոսներով, գրություն նրանց հետ, հիշում, հուշերով ամբողջացնում երկիրը, ինքն ամբողջանում:

Մնծուրին բացառիկ ու անկրկնելի արձակ է ստեղծել, որը, ցավոք, իր շարունակությունը չունեցավ սփյուռքահայ գրականության մեջ:

²Սևան Գ., Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր, (1946-1985) Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, էջ 49:

«Դժվար է բացահայտել Հակոբ Մնձուրու պատում-պատկերների մտերիմ, տաք շունչն ու շնչառությունը, նահապետական գեղեցկությունն ու գրավչությունը,-գրում է Ստ. Կուրտիկյանը,-որովհետև դրանք արշալույսների ու վերջալույսների բոլոր գույներն ունեցող լեռնանկարներ ու դաշտանկարներ են, պետք է տեսնել և զգալ այդ հմայիչ գույների գեղեցկությունը, զգալ հոգեպես»³:

Մնձուրին խորապես ճանաչել է գյուղը, մասնակցել գյուղական իրադարձություններին, այդ պատճառով նրա ստեղծագործությունները չափազանց իրատեսական են՝ բնական հանճարով ստեղծված, մնձուրիական պարզ, անպաճույճ բանարվեստով: Մնձուրու գրական նախասիրությունը արձակ պատումն է՝ նովելային լուծումով: Պատմվածքի ավանդական կառուցվածքից միանգամայն հեռու նրա պատումները մի նոր դուռ են դեպի ավետյաց երկիր: Ամեն մի բացվող դուռ նոր հոգեբանական վիճակ է պատկերում, նոր մանրամասներով հանդես են գալիս գյուղի մարդիկ, մայրերը, հարսները, շինականները, անասունները, քարերը, լեռները, աղբյուրները՝ յուրաքանչյուրը մի խոսուն հերոս: Վկա եղածի մանրամասնությամբ և ազգագրական ճշտությամբ նա «ճմռված պատահիկներից» ամբողջացնում է հայրենի եզերքի դիմագիծը:

Գրականագետ Գեղամ Սևանը Մնձուրու հերոսները համակարգում է եռանկյունու մեջ, որի երեք կողմերն են Ա-մարդիկ, Բ-անասուններ (կենդանական աշխարհ), Գ-բնություն: Մինչ Մնձուրին այսպիսի երևույթ չկար հայ գրականության մեջ: Նրա կերտած հերոսներն իր նման պարզ են, միամիտ, հայրենի հողին կապված: Նրանք նաև ցայտուն ընդգծված բնավորություններ են, որոնք հայ գրականության մեջ մնացին որպես հայ գյուղացու կերպարն ամբողջացնող անհատականություններ:

Մնձուրու կերպարներն այնքան կենդանի են, որ երկար ժամանակ մնում են հիշողության մեջ՝ իրենց լավ ու վատ, ծիծաղելի և ողբերգական նրբերանգներով: Նրա հերոսները, մայրերն ու հարսներն են (հարսիկ ասելով նրանք մայր էին հասկանում, մայր ասելով՝ տատիկ, մեծ մայր), որոնք իրենց ուսերին մի ամբողջ գերդաստանի ծանրություն էին տանում, երբ տան տղամարդը դարիբության մեջ էր, իսկ դա հաճախ էր պատահում («Մեծ մայրերը», «Նազար», «Ըստամբուլ», «Սիլա»): Աղջիկներին հաճախ ամուսնացնում էին իրենցից տարիքով փոքր, դեռ չհասունացած տղաների հետ, որովհետև տանն աշխատող ծեռք էր պետք («Իմ տղայությանս»): «Իմ տղայությանս իմ գավառիս, ինչպես՝ իմ գյուղիս մեջ փոքր տարիքով տղաքը կարգելը հաճախադեպ էր: Իմ երկրացիներս շատ բնական կգտնեին այս կարգի ամուսնությունները»⁴: Նուրբ հումորով նա փաստում է, որ տղա կարգելն այս պարագայում ընտանիքի պահպանման, բանող ծեռքի ապահովման պատճառ էր, ոչ թե նոր ընտանիք ստեղծելու և սերունդ ունենալու միտում, դա կատարվում էր ավելի ուշ: «Գալենց Բահար մամային թոռը՝ Աղվորը, ինչ էր: Բա-

³Գարուն, 1979, N6, էջ 43-44:

⁴Մնձուրի Հ., «Երկեր», Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1986, էջ 208:

նի՞ մըն էր: Ինք ծնած չէր, որ հայրը մեռեր էր՝ կպատմեին: Ան ինձմե ալ պզտիկ էր: Ես մայրենի լեզու կկարդայի, ան հեգարան կկարդար, երբ մամը, հորքուրները, մորքուրները, ժողովեցան ու կարգեցին»⁵:

Մնծուրին պատմվածքի հերոս է դարձել նաև գյուղի աղաներին, վաշխառուներին՝ պատկերելով նրանց անհոգի և անխիղճ վերաբերմունքը: Անարդար անտարբերության մասին են «Կուզիկ», «Քենը», «Մարտո» ստեղծագործությունները: Երբեմն նրանց հանդգնությունը հասնում է անբարոյության: («Երկար թևերով Նշանը»):

Պանդխտության թեման շատ է շոշափվել Մնծուրու արձակում, այս համատեքստում նա սոցիալ-հասարակական հարցեր է առաջ քաշում: Մնծուրին շատ լավ ծանոթ էր պանդխտության պատճառներին և ականատես՝ հետևանքներին: Սա անխուսափելի երևույթ էր արևմտահայերի համար: Պանդխտության առկայության փաստն այսպես է բնութագրել Զր.Մաթևոսյանը. «...Կառավարությունը չէր կարող հարկերը մասնաբերելով ժողովել, երկիրը ճանապարհներ չուներ, եթե ժողովելու լինի՝ լեռնուտ երկրի չորս արահետները այդքան մթերքը ծովափ քաշել, հարկերը դրամով էին գանձվում, իսկ գավառը դրամ չուներ, որովհետև գնորդ չուներ: Այդ դրամի ետևից գյուղն իր տղամարդուն քաղաք էր դրկում՝ Պոլիս, Եվրոպա, Օդեսա, հեռավոր Ամերիկա»⁶:

Քաղաքներում նրանք քաղաքացի չդարձան, իսկ հայրենիքը հեռու էր, կարոտախտը՝ թանձր, անմարսելի: Որպես մխիթարություն մնում էին հայրենակիցների երբեմնի հանդիպումները, կցկտուր հարցուփորձերը և տուն ուղարկած դրամն ու նվերները: Թեմայով հեղինակը նաև բարոյահոգեբանական հարցեր է բարձրացնում՝ նկարագրելով սեռական առողջ, չքողարկված բնագոյների արթնացումը: Սա տղամարդկանցից դատարկված գյուղերի տիպական ցավն ու ողբերգությունն է: Ենթատեքստում Մնծուրին նուրբ ու դիպուկ կերպարներ է բերում, որոնց՝ մշակութային կյանքից և հասարակական հետաքրքրությունից հեռու լինելը երբեմն տեղի է տալիս սեռական բնագոյների դրսևորմանը («Բոբիկ ոտքերով Մկրտիչը», «Հաց ուզելու պես», «Էյուպ աղան», «Երեկ ու՞ր էիր», «Գարնան ճանփով», «Ցորնիկին Գրիգորը», «Քեռիին տունը», «Երկայն բեխերով Ազիկը», «Երկայն թևերով Նշանը», «Գյուղի տղայություն»):

Սիրո փիլիսոփայությունը ազգային սովորությունների առանցքում. այս մասին է «Փշատին ծաղիկը» պատմվածքը: Ավանդապաշտ մոր համար անընդունելի է նշանված աղջկա հանդիպումը սիրածի հետ:

«Աղջի դուն ինտո՞ր հետը կերթաս, կնստիս: Թող նշանածդ ըլլա, մինչև որ չպսակվիս՝ քու ինչդ է, քու Էրիկդ է: Դուն ինտո՞ր գացիր, չալուններուն մեջ նստար: Վաղը մահանա մը ընե, քեզ չառնե, ի՞նչ պիտի ընես: Ծամերուդ մեջ փշատին ծաղիկն, որ չտեսնեի՝ իս պիտի խաբեիր, շիտակը պիտի չըսեիր»⁷:

⁵ Մնծուրի Զ., «Երկեր», Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1986, էջ 209:

⁶ Նույն տեղում, էջ 523:

⁷ Նույն տեղում, էջ 234:

Մնծուրին չի փորձում իր հերոսներին ուղղորդել, դաստիարակել, մի զարմանալի անկողմնակալ վերաբերմունք ունի, որն ավելի առինքնող է դարձնում նրա արձակը և անգամ բացասական երևույթի հանդեպ կարոտն ավելի շատ է, քան ատելությունը: «Արձակագիրը, գրում է Ստ. Կուրտիկյանը, - հոգեբանական խորացումների չի ձգտում, ինչպես, ասենք, Համաստեղը, որ վարպետի խնամյալ ոճով աստիճան առ աստիճան վերլուծում, բացահայտում է կյանքի հոգսերով տառապող արևմտահայ գյուղացու հոգեկան խոր ապրումները՝ պատմվածքը հասցնելով արվեստի անթերի, բարձր մակարդակի»⁸:

Նրա հերոսները հաճախ պատկերված են նախնադարյան մարդկանց հոգեվիճակով, վարք ու բարքով, սակայն նրանք զարմանալիորեն բնական են: Տարբեր բնավորությունների միախառնումից ստեղծվում է մի զարմանալի կարոտ արևմտահայ մարդու հանդեպ: Այդ մարդկանց հիշել մեր օրերում նշանակում է շարունակել նրանց, շարունակել նրանց կիսատ թողած կյանքը:

Միայն հայերի մասին չի խոսել Մնծուրին, նա գրականություն է բերել թուրք, քուրդ, ղզրլպաշ, ասորի, հույն կերպարներ՝ իրենց սովորություններով, ավանդություններով, ծեսերով՝ «Ծիկառան», «Էլիֆ», «Ամնան», «Եյուլպ աշան», «Դուռուշայցիները», «Ես կրսեմ այս մարդը հայ չէ» և այլն՝ սրանով անգնահատելի նպաստ բերելով հայ ազգագրությանը: Նրա «Կռունկ, ուստի՞ կուգաս» ժողովածուի երեսունմեկ պատմվածքները արևմտահայ գյուղի ազգագրական-տոհմագիտական հանրագիտարաններ են:

Վավերականացնելով ոչ հեռու անցյալը՝ արձակագիրն էջ առ էջ պահպանում է կորսված հայրենիքի յուրաքանչյուր երևույթ, պատկեր-կերպար:

Հիացմունքով է խոսում հայրենի երկրի սովորությունների, կերակրատեսակների, տոնախմբությունների, հարսանիքների կազմակերպման, անգամ թթուների պատրաստման մասին («Մենք ի՞նչ կիազնեինք», «Մեր ժամը», «Ոսկի տեղաց Ելբակյանի հարսանիքին»): Տալիս է կենցաղավարության մանրամասներ:

Մինչ Հակոբ Մնծուրին հայ գրականության մեջ ոչ ոք այսքան մանրամասնորեն չի խոսել հայրենի բնաշխարհի, քարերի, ծաղիկների, ձորերի, կենդանական աշխարհի մասին: Նրանից հետո էլ այս գրելաոճը ոչ ոք չշարունակեց: «Բնության մնծուրիական գյուղականարները», «Վրնձահարումների» նման են, հիշեցնում են Վան Գոգին կամ Մարտիրոս Սարյանին, որովհետև բնությունը հասարակաց շատ կոդներ ունի, արևով շիկացած ժայռերի ու արտերի վրա՝ լինի դա Միջերկրականի ափին, ծովեզրի գյուղ ու դաշտերում, թե Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներում կամ Արարատյան դաշտավայրում, կամ էլ Արևմտյան Հայաստանի «անցյալի» Արմտանում⁹, - նշում է Գ. Սևանը:

Կորսված հայրենիքի դիմագիծն ամբողջական պահելու համար Մնծուրին դիմել է յուրօրինակ ժանրաձևի՝ ստեղծել է հայրենական

⁸ Գարուն, 1979, N 6, էջ 44:

⁹ Սևան Գ., Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր, (1946-1985), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, էջ 51:

գյուղանկարներ: Հետագայում նա գրել է՝ «Աչքերս լեցուցի բոլոր տեսածներովս, բոլոր լսածներովս, զոր գրեցի և պիտի գրեմ»:

Նրա պատկերած աշխարհն այսօր չկա: Բայց կա կարոտաբաղձ մի գրականություն, որտեղ միշտ ապրում են Մնձուրի ծովագուլն լեռնաշղթան, Արմտանը, Կավին դարը, Ակնը, Տիվրիկը, Երզնկան, Արաբկիրը, Չմշկածագը, Կապուտուլու լեռնաշղթան:

Արձակագիրը «քարտեզագրել է» (Հր. Մաթևոսյան) այս ամենը, բնաշխարհի մանրամասները և սա միայն բնաշխարհին չի վերաբերում, այլ՝ արևմտահայ մարդու ողջ կենսակերպին: Տեղանունների հիշատակումը տոհմածագունաբանական միտումից բացի մի այլ կարևոր նպատակ ևս ունի. Մնձուրին շեշտում է, որ այդ վայրերը հայկական և հայաբնակ են եղել, կենդանի, «համարյա թե երեկ տեսածի պես»: Մարդը, կենդանին, բնությունը միաձուլված են Մնձուրու արձակում: Դրա վկայությունն են «Մեր կարմիր եզը», «Սուրբ Գևորգ», «Բարի լույս, Սարգար աղա», «Տյուկե մամու եզը» ստեղծագործությունները:

Հակոբ Մնձուրու պատմվածքներն ընթերցելիս հանդիպում ես մի զարմանալի հակադրության. եղեռն ապրած, հարազատներին, կնոջը, ընտանիքը կորցրած հայր չի խոսում ջարդի մասին: Գրականություն բերած նրա պատկերները մեծամասամբ նախաեղեռնյան հայրենիքի մասին են: Ցավ, տառապանք, մահվան տագնապ, կորուստ, ահասարսուռ տեսարաններ նա չի նկարագրել և սա բխում է մեծ գեղագետի ցավի, զգացմունքի ինքնատիպ արտահայտությունից՝ առանց այդ ցավի մասին խոսելու:

«Մնձուրու գործերում եղեռնը հանդես է գալիս յուրովի խորքային լռությամբ, որը կարելի է անվանել լռության ճիշ: Այն չի ցուցադրվում և կամ նկարագրվում: Այդ գրականությունը «խոհի ու խոկունի գրականություն է», որում ամեն ինչ ասվում է տողատակով ու տողամեջով, և հեղինակային ասելիքը պետք է տեսնել բառերի սահմանից այն կողմ չասվածի մեջ, ավելի ստույգ՝ ասվածի, բայց չգրվածի մեջ, իսկ էլ ավելի ստույգ՝ այդ գրականության իմաստը պետք է տեսնել ոչ թե կարդացածի, այլ զգացածի մեջ»¹⁰:

Գրականության մեջ չի ճչացել, սակայն «Մարմարա» թերթում տպագրված հարցազրույցներում նա այսպես է արտահայտվում. «Իմ պարագաս բացառիկ է գրականություններու պատմություններուն մեջ: Ես կրպատմեմ տեղե մը, ուր այլևս չկան իմ անձերուս ու անոնց շարունակությունը: Իմ պատմվածքներս միայն պատմությունն չեն: Իմ անձերուս և տեղերուս ազգագրությունն է, ազգային պատմությունն է... Անոնց պանթեոնն է»¹¹:

Հակոբ Մնձուրու կյանքը բզկտված արևմտահայ մարդու խորհրդանիշ է, նա կորցրեց հայրենիքը, ապրելու կենսավիշը և, թվում է, շատ շատերի նման պիտի չդիմանար, բայց ապրեց՝ դառնալով կորսված մի ամբողջ եզերքի կենդանի, զվարթ վկայակոչողը, որով անխաթար է պահել հուշը, երկիրը, մարդկանց: Նա այդ ամենը դարձրել է ներկա՝ իր համար, ընթերցողների համար, իսկ սերունդների համար՝ աներևակայելի իրականություն:

¹⁰ «Գրական թերթ», 31.08.2014թ.:

¹¹ «Մարմարա», 1967, ապ. 25:

РЕЗЮМЕ

Татев Согомонян Невообразимая реальность

В статье рассматриваются произведения талантливого прозаика армянской диаспоры Акопа Мндзури, его эстетические склонности и мастерство в создании образов.

Писатель вводит в литературу целый потерянный край со своим бытом, человеческими характерами и природой, выбирая темой для своих произведений Артман и жизнь Западной Армении.

Писатель, переживший геноцид, не упоминает о геноциде, однако описанный им край настолько красив и естественен, что читатель чувствует боль потери, слышит крик молчания, скрытый между строками.

SUMMARY

Tatev Sghomonyan Unimaginable Reality

The article investigates the works of the talented prose writer of the Armenian diaspora Hakob Mndzuri, his aesthetic inclinations and skills for creating images.

The writer introduces lost region with its way of life, human characters and nature, choosing the theme of his works Artman and Western Armenian life.

Writer, the genocide survivor, makes no mention of the genocide, but the region described by him is so beautiful and natural that the reader feels the pain of loss and hears the cry of silence hidden between the lines.